

UOT:80.

DİL TƏLİMİNDƏ İNTEQRATİV (FƏNDAXİLİ) ÖYRƏNMƏ*dosent Quliyeva Tahirə Abdurəhman qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**gceferova@rambler.ru*

Xülasə: Dil təlimində integrativ (fəndaxili) öyrənmə - fənn daxilində mövzuların bir-biri ilə qarşılaşdırılması, müqayisəsi və əlaqələndirilməsidir. İnteqrasiya həm dərs ili müddətində keçilən mövzularla, həm də əvvəlki illərdə öyrənilmiş mövzularla ola bilər. Bu isə şagirdlərə fənnə dair elmi bilikləri daha da dərinlən mənimsəmək və dəqiqləşdirmək imkanı verir.

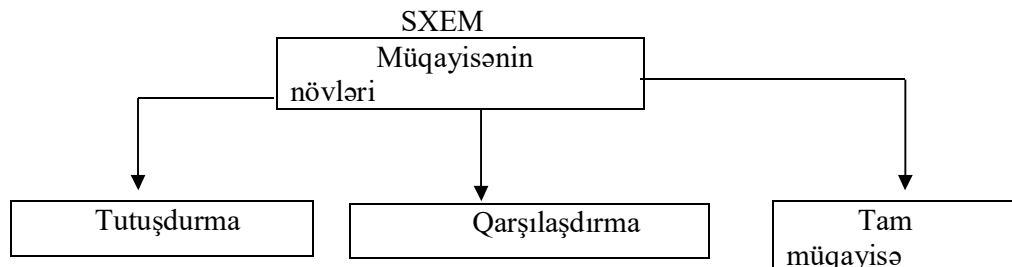
Açar sözlər: Azərbaycan dili, inteqrasiya, fəndaxili müqayisə, qrammatika, qarşılaşdırma mənimsəmə, tətbiqetmə

Ключевые слова: Азербайджанский язык, интеграция, внутрипредметное сравнение, грамматика, сравнительное освоение, применение

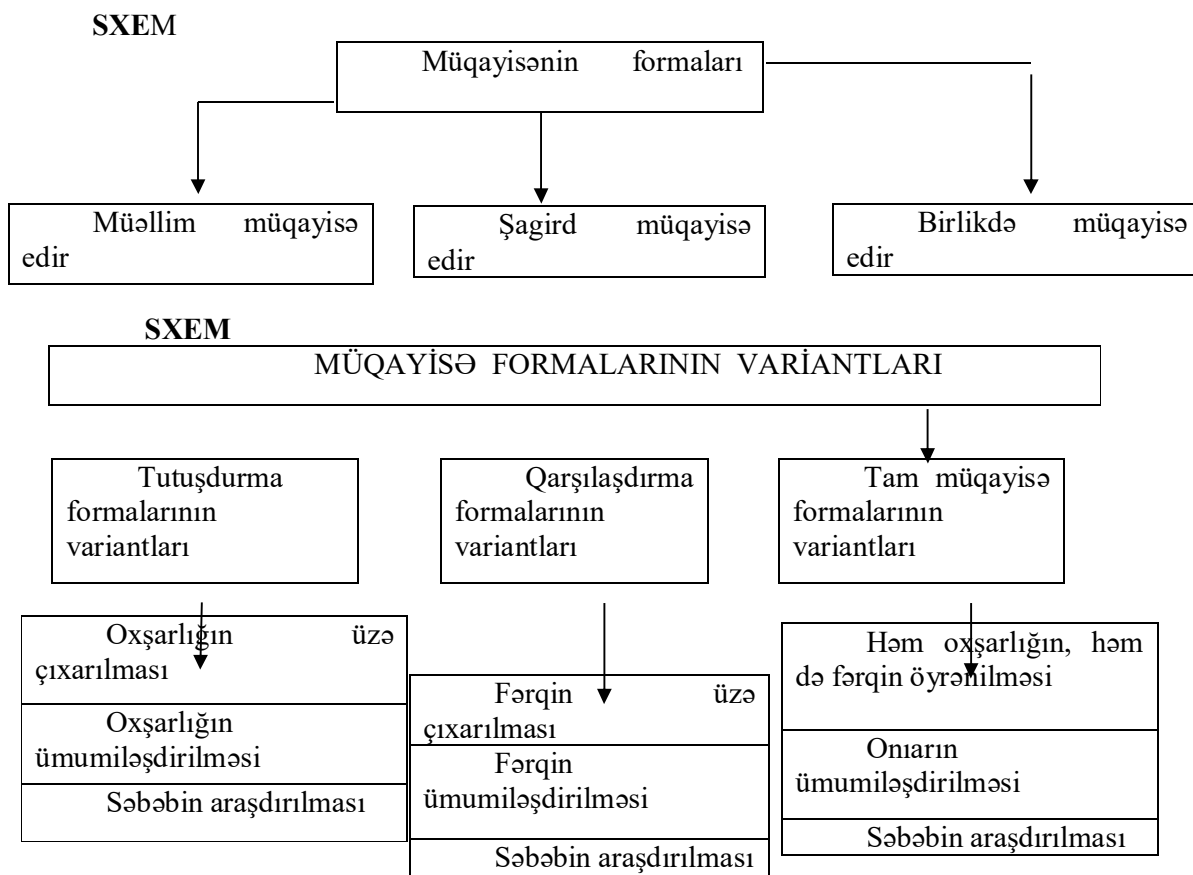
Key words: Azerbaijani language, integration, intra-subject comparison, grammar, comparative mastery, application

Bütün elm sahələrində, o cümlədən Azərbaycan dili təlimində də inteqrasiya önəmli yer tutmuşdur. Bu əlaqənin həyata keçirilməsi dərsdə əldə edilmiş biliyin sistemləşdirilməsində, şagird təfəkkürünün formalaşmasında, fənlərin elmi mahiyyətinin daha yaxşı dərk olunmasında mühüm rol oynayır.

Milli pedqogikamızın yaradıcılarından biri olan **Nurəddin Kazımov** “Müqayisənin nəzəri və əməli problemləri” adlı dərs vəsaitində fəndaxili müqayisədən bəhs edrkən qeyd edir ki: “Təlimin başlıca devizi *”məni cəlb et-mən öyrənim”*-dir. Fənlər arasında hər hansı təsəvvürə malik olmaq üçün müqayisələr aparılmalıdır. Fəndaxili müqayisədə saitlərlə budaq cümlələri müqayisə etmək toyuqla kompyuteri müqayisə etmək kimi məntiqsiz yanaşmadır. Məsələ burasındadır ki, təlim zamanı fəndaxili müqayisənin formaları da müxtəlif variantlarda özünü göstərə bilər. Təlim zamanı müqayisə qarşısına qoyulan metodik vəzifələr çox ola bilər. Onlardan bir neçəsini göstərək. Bəzən öyrənilən obyektlərdə yalnız müəyyən əlamətlərin olub-olmadığı aşkarlanır; bəzən oxşarlıqdan, qarşılaşdırma və ya tam müqayisədən lazımı nəticə çıxarılır; bəzən də müqayisə zamanı aşkar edilən oxşarlığın və ya fərqi səbəbləri araşdırılır “ (4,s.70-71). Müqayisənin növləri “Nə edilir”sualına cavab verir. Nə edilir?. Tutuşdurulur. Nə edilir? Qarşılaşdırılır. Nə edilir? Tam müqayisə edilir.

Müqayisənin formaları başqa sualla müəyyənləşdirilir. Kim müqayisə edir? Müəllim! Kim müqayisə edir? Şagird! Kim müqayisə edir? Onlar birlikdə!

Müqayisə aparmaq üçün interferantiv məqamın aradan qaldırılması vacibdir.

Şagird tərəfindən nisbətən çətin mənimsənilən nə ola bilər? Mənimsəmənin sabitliyinə və yaradıcı, müstəqil təbiiqetməyə necə nail olmaq olar?

Bu kimi suallar müəllimi daima narahat etməli və onun bütün imkanları bu istiqamətə səfərbər edilməlidir. Bu prizmadan yanaşaraq morfolojiya bölməsinin nisbətən çətin mənimsənilən mövzularını, interferantiv qarşılaşma, qarışdırma yaradan məsələləri və onların aradan qaldırılması yollarını araşdırmağa çalışacağıq. İsimlərdə hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, xəbərlilik, sifətlərdə dərəcə, saylarda, əvəzliliklərdə məna növü, fellərdə növ, təsirlilik, zaman, inkarlıq, forma, şəxs kimi anlayışların öyrədilməsində qarşıya çıxan çətinlikləri, problemləri özünəməxsus üsul və vasitələrlə həll etmək müəllimin əsas vəzifəsidir. Bunun üçün çətinliklərin aradan qaldırılması səbəbini bilmək, onları aradan qaldırmaq naminə effektiv, səmərəli yollar axtarmaq, əlaqə yaratmaq, nəyə və nə üçün xüsusi diqqət yetirməyin zəruri olduğunu bilmək və bacarmaq lazımdır.

İsmin yiyəlik və təsirlik hallarında qeyri-müəyyənlik. Hal kateqoriyasının göstəricisi şəkilçilərdir. İsmi altı halından yalnız adlıq hal konkret semantik cəhətə malikdir və bir növ şəkilçi qəbul etməkdə neytraldır, yəni onun morfoloji göstəricisi yoxdur. Morfoloji sualı da kim? nə? hara? Suallarıdır. Hallanmada çətinlik yaradan da budur ki, yiyəlik və təsirlik halda olan sözlər də şəkilçisiz işlənib bu suallara cavab verə bilər. Bu vəziyyət yiyəlik, təsirlik hallarda qeyri-müəyyənlik situasiyası yaradır və şagirdlər adətən adlıq, yiyəlik, təsirlik halları qarışdırırlar. (2.38).

Hal və mənsubiyyət şəkilçilərinin omonimliyi. İsmnin tədrisində çətinlik yaradan problemlərdən biri də yiyəlik hal (-in⁴) və II şəxs, təsirlik hal (-i⁴) və III şəxs təkinin mənsubiyyət şəkilçilərinin formaca eyni olmasıdır. Linqvistik eksperimentlərdən, zahiri oxşarlığı aşkar görünən cümlələrin müqayisəli təhlilindən istifadə etməklə aydınlaşdırmaq olar.

İsmlərdə şəxs şəkilçiləri və ya xəbərlilik kateqoriyaları. “Çox vaxt ismə məxsus xəbərlilik şəkilçiləri ilə felə məxsus şəxs şəkilçiləri qarışdırılır və eyniləşdirilir. Fəllərə artırılan şəxs şəkilçiləri iş və hərəkətin aid olduğu şəxsi bildirirsə, xəbərlilik şəkilçiləri hökmün aid olduğu şəxsi göstərir. Çalışma üzərində iş, müqayisə priyomu, xüsusilə morfoloji təhlil yolu ilə xəbərlilik şəkilçiləri haqqında düzgün məfhum yaratmaq və onlardan istifadə ilə bağlı bacarıqlar aşılamaq əsas didaktik məqsəd olmalıdır” (3.208). Əslində həm şəxs, həm də xəbərlilik şəkilçiləri şəxs əvəzliliklərindən formalaşsa da, şəxs şəkilçiləri daha rəngarəngdir. Bundan başqa şəxs şəkilçiləri onsuz da cümlədə xəbər olacaq təsriflənən felin mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasını-uzlaşmasını həyata keçirir. Xəbərlilik şəkilçiləri isə üzərinə daha çox vəzifə götürərək cümlədə digər sintaktik vəzifənin daşıyıcısı olan ismin (və ya isimləşə bilən sözün, birləşmənin) həm xəbər olmasını reallaşdırır, həm də onun mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasını həyata keçirir” (2.42,43).

Sifətin leksik mənə qruplarının dəqiqləşdirilməsi. Sifətlər yalnız əşya bildirən sözlərin müxtəlif cəhətdən əlamətlərini (lovğa adam, düz söz, yüngül iş) bildirir və başqa nitq hissəsinə aid sözlə əlaqələnmə vəziyyətində (lovğa-lovğa danışır, düz deyir, yüngül oynayır) artıq sifət olmur.

Sifətlə ismin əlaqələndirilməsi (substantivləşmə). “Şagirdlər bəzi hallarda söz kökündəki lüğəvi mənaya (gözəl, yaxşı, çılğın, igid) əsaslanmaqla gözəllik, yaxşılıq, çılğınlıq, igidlik kimi isimləri sifət və gözəl, qorxmaz, cavan kimi sifətləri isə xüsusiləşdikdə (Gözəl, Qorxmaz) isimlə qarışdırırlar. İkincilər həm sifət, həm də substantivləşmiş isim kimi işlənir. Sifət substantivləşdikdən sonra ismin əlamətini bildirmək funksiyasını daşımır. Daimi substantivləşmələr daha çox özünü atalar sözü və məsələlərdə qoruyub saxlayır: “İgid ölər, adı qalar”, “Dəli fikirləşincə, ağıllı vurub çayı keçdi” və s

Qeyri-müəyyən sayların müəyyən miqdar saylarla əlaqələndirilməsi. “Qeyri-müəyyən saylar müəyyən miqdar sayları ilə müqayisədə öyrənilməli, həm isimlərdən əvvəl gəlib qeyri-müəyyənlik yaradan sözlər (az, çox, xeyli, bir qədər, bir az və s.), həm də müəyyən miqdar saylarına şəkilçilər artırmaqla yarananlar (onlarla, minlərlə, yüzlərcə, milyonlarca) paralel təhlillərdə aydınlaşdırılmalıdır. Müəllim bu məqamda təlimi elə qurmalıdır ki, şagirdlər gələcəkdə xeyli, çox, az, bir qədər sözlərini hərəkətdən əvvəl gələn miqdar zərfləri ilə (xeyli danışdı, az oynadı, bir qədər mızıldandı) qarışdırmasınlar” (3,s.211-212).

İşarə və qeyri-müəyyən əvəzliliklərin əlaqələndirilməsi. Qeyri-müəyyən əvəzliliklərin mənimsədilməsində ikili vəzifəyə sahib kimi, biri, kimsə sözləri də dəqiq müqayisələr, xarakterik misallar, məntiqi mətnlər üzərində iş qurmaqla mənimsədilməlidir. Kimi qeyri-müəyyən əvəzlilik (kimi vurur, kimi yıxır), sual əvəzliyi (Kimi aldadırsan, ay zalım oğlu?) və qoşma (evə kimi, sabaha kimi) funksiyasında, kimsə əvəzlilik (Kimsə zala daxil oldu), inkar ədatı (Kimsə döyməz qapını badi-səbadan qeyri. M.Füzuli) funksiyasında işlənərək ikili-üçlü vəzifə daşıyır. Belə vəziyyətlərdən çoxlu çalışmalar, mətnlər, təmrinlər üzərində intensiv işləməklə çıxmaq və şüurlu mənimsəməyə nail olmaq olar.

Təsirli və təsirsiz feillərin əlaqələndirilməsi. Təsirlik kateqoriyası obyekt-subyekt münasibətlərinin göstəricisi olduğundan şagirdlərə, ilk növbədə, bu anlayışların özünü mənimsətmək lazımdır. Burada subyekt (mən) obyektə (ona) təsir edir və əvvəlki sözü ismin təsirlik halında idarə edir. Şagirdlər bəzən həm təsirli, həm də təsirsiz feil kimi çıxış edən sözləri

(oxu,yaz, işlə) müxtəlif mənə daşmasına (*sən oxu, kitab oxu*) baxmayaraq eyni səstərkipli olduğundan qarışdırılır.Yaxud, feilin əlaqədə olduğu hər hansı halda olan ismi də obyekt kimi başa düşür.Müəllim təsirlilik kateqoriyasını düzgün mənimsədə bilsə, məlum feillərin təsirli və təsirsiz, məchul qayıdış, qarşılıqlı, müştərək növ feillərin təsirsiz, icbar növ feilin təsirli olmasında çətinlik çəkmədən mənimsədəcəkdir.

Feili bağlamaların feillər və zərflərlə əlaqələndirilməsi. İlk növbədə, feili bağlamaların bağlayıcılıq xüsusiyyəti (iki və daha artıq feilləri mənə müstəvisində bir-birinə bağlayır), morfoloji göstəriciləri ($-ib^4$, $-inca^4$, $-diqda^4$, $-araq^2$, $-anda^2$), $-ib^4$ şəkilçisinin həm feili bağlama (Əlini yellədi uzaqlaşdı), həm də feilin zaman şəkilçisi kimi (*Onun zehni çoxdan korlandı*) işlənməsi məsələlərinə müəllim xüsusi diqqət yetirməlidir. Feili bağlamalar əlaqədar olduğu əsas feilin ifadə etdiyi hərəkəti zamana və tərzə görə aydınlaşdırır. Deməli,onun feil və zərflə də müştərək və fərqli cəhətləri var.Mənimsədilməyə feillə olan ümumi cəhətlərin (hərəkət bildirir,feil kateqoriyalarını özündə əks etdirir) öyrədilməsindən başlanılmalıdır. Feili bağlamaların tərkib yarada bilməsi, söz yaradıcılığında çıxış edə bilməməsi, hərəkət zamanında icra tərzini bildirməsi onu əsas feildən fərqləndirən cəhətdir. Feili bağlama zərf kimi feillərlə yanaşma, özündən əvvəlki sözlə idarə əlaqəsi ilə münasibətdə olur, feilin hərəkətini izah edir. Şagirdlərə yeri gəldikcə nümunələrlə göstərməlidir ki, feili bağlamalar bağlayıcıları da əvəz edir və tərkiblər yarada bilirlər.

Zərflərin sifətlə, sayla, isimlə əlaqəsi. Zərflər bir sıra nitq hissələri (isim, sifət,say) və feili bağlamalarla qarışdırılır.Onlar sadələşdirmiş nitq hissələrininsuallarına belə (hara?necə?,nə cür?,nə qədər?) cavab verir və zərflərdə onu fərqləndirəcək kateqoriya da yoxdur. Zərfin ən çox oxşadığı nitq hissəsi sifətdir və zərfin tədrisinə də onun detalları ilə başlamaq lazımdır.Hətta hərəkətin keyfiyyətini bildirən tərz-i-hərəkət zərfləri morfoloji sualına görə sifətlərlə bəzən eyniləşir.Məsələn, yaxşı,gözəl,qəşəng kimi sözlər cümlədə həm sifət, həm də zərf sayılır” (1,s. 218).

Qoşma, bağlayıcı və ədatların qarışdırılması.Dilimizdə bir neçə söz vardır ki, onlar müxtəlif qrammatik funksiya və mənə daşıyır. Şagirdlər bu sözlərin hansı köməkçi nitq hissəsinə aid olduğunu təyin etməklə çətinlik çəkirlər.Belə sözləri müəllim əvvəlcədən müəyyənləşdirməli və onları müqayisəli şəkildə izah etməlidir.Məsələn, özgə,sarı,tərəf sözləri həm qoşma (Hamıdan əvvəl mən gördüm), həm də əsas nitq hissəsi kimi (Ədalət elə şeydir ki, əvvəl gərək özün haqlı olasan), “ilə” sözü həm qoşma (O,anası ilə tezdən görüşmüşdü), həm də bağlayıcı (Mehman ilə Əfqan qardaşdır), ancaq, hətta, fəqət həm ədat, həm bağlayıcı olur və s.

İntegrativ mənimsəmədə alqoritmlərdən, linqvistik eksperimentdən istifadə daha çox səmərə verə bilər. Çünki alqoritmlər şagirdlərimizi ən çox düşündürən və marağa səbəb olan praktik işlərdəndir. Aqoritm misallarda sualların düzgün qoyulması əsas şərtlərdəndir. Şagirdlərini sınaqdan keçirən müəllim maraqlı suallarla onları daha da fəallaşdırma, bölmələr arasındakı problemləri və keçilənləri dəqiqləşdirə bilər.

Ədəbiyyat

- 1.Balıyev H. Balıyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı,2014
2. Gülarə Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dili. II hissə (Morfolojiya, sintaksis) “Elm və təhsil” Bakı – 2013.....
3. Balıyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası.Bakı,1996
4. Kazımov Nurəddin. Müqayisənin nəzəri və əməli problemləri.(magistrantlar üçün,həbelə aspirantlar, dissertantlar, müəllimlər və digər mütəxəssislər üçün) Bakı, 2005

ИНТЕГРАТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ В ПРЕПОДАВАНИИ ЯЗЫКА*Кулиева Тахира Абдурахман кызы**Резюме*

Интегративное междисциплинарное обучение в преподавании языка – это сравнение, сопоставление и связывание тем внутри дисциплины. Интеграция может осуществляться как с темами, пройденными в течение учебного года, так и с темами, изученными в предыдущие годы. Это дает студентам возможность углубить и уточнить научные знания по предмету.

INTEGRATIVE LEARNING IN LANGUAGE TEACHING*Guliyeva Taxira Abdurahman**Summary*

Integrative interdisciplinary learning in language teaching is the comparison, comparison, and linking of topics within a discipline. Integration can be both with topics covered during the school year and with topics learned in previous years. This gives students the opportunity to deepen and clarify scientific knowledge of the subject

*Rəyçi dos Gülrux Hüseynova**Azərbaycan dili kafedrasının 08 may 2024-cü il tarixli iclasın 21 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 10 may 2024 cü il*